

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СИСТЕМ СПОРІДНЕНОСТІ

Одним із головних показників своєрідності соціальної організації певного етносу є система спорідненості.

Як не дивно, у питанні вивчення і систематизації типів і видів спорідненості вітчизняна етнографічна наука тривалий час перебувала в полоні дореволюційного чинного законодавства, яке, в свою чергу опиралося в цьому питанні на церковне право. Протягом століть була розроблена складна розгалужена схема, що мала вигляд генеалогічного древа, за якою групувалися родичі певної особи. Встановлювалася висхідна і низхідна, пряма і бічна (поперечна) лінії, коліна тощо. Природно, основним принципом такого групування був генеалогічний принцип, що мав би слугувати практичним питанням, зокрема уникнення інцесту при вступі в шлюб, визначення права і черговості успадкування, опікування тощо. Ось, скажімо, як формулює основні ступені спорідненості перший Кодекс українського права “Права, за якими судиться малоросійський народ” 1743-го року: “Сродство троякое есть: первое, природное, которое происходит от рождения плотского, по которому наследия и опеки на сродственных приходят; другое, которое от сватовства происходит; третье, кумовство, которое крещению последует и есть близость духовная, которая происходит от тайны крещения и те последние обе именуются свойство. По первому сродству, природному, спадки или наследия на сродственных приходят, по сватовству же или кумовству к наследию свойственники не надлежат”¹. Це положення запозичене з так званого саксонського права, тож мало загальноєвропейський контекст. Воно передбачає поділ спорідненості на природну (в нашому розумінні біологічну або кровну), свояцтво (спорідненість за шлюбом) і кумівство. Останні два види зараховуються до окремого типу – духовної спорідненості. свояцтво вважається духовною спорідненістю на тій підставі, що воно встановлюється лише через таїнство шлюбу, взятого у церкві перед Богом, подібно до того, як кумівство також освячується церквою перед Богом через таїнство хрещення. До речі, деякий час після революції українські етнографи продовжували зараховувати свояцтво до духовної спорідненості, незважаючи на те, що релігійний обряд шлюбу перестав мати правове значення². Зараз у питанні “духовна спорідненість” є деяка невизначеність. Одні дослідники зараховують до неї виключно кумівство³, інші – кумівство, побратимство і посестринство⁴.

З системою спорідненості генеалогічного типу за останнє століття відбулася деяка трансформація. У законодавстві проходив процес максимального спрощення громіздкості генеалогічної термінології. Так, у дореволюційному законодавстві подавався в окремих статтях чи артикулах детальний перелік всіх ліній, типів і видів спорідненості, з чіткою ієрархізацією останніх. У згаданому кодексі “Права, по котрим...” в Главі 13 ступеням і лініям спорідненості присвячено цілий артикул № 7 “О сродстве степеней и линии простой и побочной”, що складається з 8-ми пунктів⁵. Сучасне законодавство намагається спростити систему спорідненості. Причому процес обмеження до мінімуму узагальнюючої термінології типу “бічна лінія”, “низхідна лінія”, “друге коліно” тощо триває й досі. Так, якщо у проекті Цивільного кодексу України, прийнятому ВР України в 5 червня 1997 р. у статті 1278 писалося: “Шлюб між собою не

можуть укладати: 1) родичі по прямій висхідній і низхідній лінії споріднення; 2) рідні (повнорідні, неповнорідні), а також двоюрідні брати і сестри; усиновлювач та усиновлена ним дитина...”⁶, то у поправці з підпункту №1 вилучено слова “по висхідній і низхідній”⁷. А ось як оперує з термінами спорідненості розділ зі спадкового права: “У першу чергу право на спадкування за законом одержують діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, а також той з подружжя, який його пережив, та батьки особи, що померла” (стаття 1500); “У другу чергу право на спадкування за законом одержують рідні повнорідні і неповнорідні брати та сестри спадкодавця, а також його дід і баба як з боку батька, так і з боку матері” (Стаття 1501). “У третю чергу право на спадкування за законом одержують особи, які були членами сім’ї спадкодавця і проживали з ним не менше п’яти років до відкриття спадщини...(Стаття 1502)”⁸. Для порівняння наведемо цитату із першого Кодексу українських прав: “К принятию и поискиванию наследия, троякая близость имеется: первая вниз идущих, которые суть: син, дочь, також внук, правнук и далее, которых право называет низходящих. Другая вверх идущих или восходящих каковы суть: отец, мать, дед, бабка, прадед и прочая. Третии суть побочные или поперечные каковы суть: брат, сестра и их дети, внуки и прочая”⁹.

Отже, законодавці пішли шляхом спрощення генеалогічної системи споріднення, у своїй роботі вони оперують конкретними термінами спорідненості, які позначають ту чи іншу реальну спорідненість. Це дозволяє зробити тексти законодавчого характеру максимально прозорими і простими для розуміння.

Інакше справа стоїть в інших галузях і науках. Скажімо, в мовознавстві основні узагальнюючі поняття і терміни генеалогічної схеми і досі застосовуються при групуванні термінів спорідненості¹⁰. Що стосується етнографів, які досліджують традиційне суспільство, то вони вже давно прийшли до висновку про неадекватність генеалогічної системи спорідненості реальній соціальній організації, хоча й не заперечують певну корисність генеалогічного способу групування родичів для висвітлення окремих аспектів соціального устрою села. Саме тому в середовищі етнографів виникла нагальна потреба нового – негенеалогічного – підходу до вивчення спорідненості. І вагомі кроки в цьому напрямі вже зроблені¹¹.

Етнограф-практик, що вивчає соціальну систему традиційного суспільства, стикається з рядом питань. До якої спорідненості зараховувати зведених дітей, чоловіка і дружину? Якщо до свояцтва, то вони свояки? Чому існує назва “фіктивна” спорідненість? Адже для людей кумівство часом не менш природнім і реальним, а часом більш актуальним і суттєвим, аніж кровна спорідненість і свояцтво. Так само цілком “природними” і реальними і аж ніяк не фіктивними (тобто штучними) є братства, сестринства тощо. Як бути з ритуальною спорідненістю? Ці питання спонукають етнографів підійти до спорідненості з принципово інших позицій.

Адже для соціальної організації традиційного суспільства набагато актуальнішим є не вертикальний (генеалогічний) зріз спорідненості, а горизонтальний. Це означає, що, наприклад, плем’я чи село “живе” синхронічними зв’язками, а не діахронічними. Спорідненість – це не заскорузле непорушне генеалогічне дерево, а жива соціальна комунікація, щоденні контакти, зв’язки, форми взаємодопомоги, індивідуальні і колективні взаємозобов’язання тощо. Діахронічні зв’язки, які для еліти становлять безперечну пріоритетність, для традиційного суспільства є вагомими лише символічно, і в основному “згадуються” в ритуальному контексті.

Отже, етнографів генеалогічна або лінійна система спорідненості аж ніяк не задовольняє. Відчувається потреба витворення інакшого – синхронічного – методичного підходу до її вивчення. У системі синхронічної спорідненості не існує пріоритетності кровних зв’язків. Адже відомо, що некровні зв’язки (скажімо між дружиною і чоловіком) можуть перекривати кровні зв’язки (між братами і сестрами), а духовна спорідненість (кумівство) в умовах патріархального села є суттєвішою від зв’язків свояцтва і деяких кровних зв’язків. Сьогоднішні опитування сільського населення, здійснені зусиллями кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, свідчать про те, що люди постійно і вперто зараховують до кола своїх найближчих родичів “кумів”. Водночас приналежність до певної статево-вікової громади покладає на людину часом більш вагомим зобов’язання, і спонукає до ближчих (передусім духовних) стосунків, аніж між родичами. Окрім того, кожна людина, перебуваючи далеко від батьківщини, відчула на собі реальність і важливість такого виду спорідненості, як “земляцтво”, – територіальної спорідненості, або спорідненості за місцем проживання. У зв’язку з цим в етнографічній науці виробився спеціальний термін “гентилізм”.

Отже, як підступити до вивчення спорідненості традиційного суспільства?

Розглядаючи соціальну структуру села, ми приходимо до висновку, що синхронічна спорідненість пов’язана передусім з родинним колом, причому не лише з кровними родичами і свояками. У кожній людини теоретично чи практично є батьки (рідні, нерідні, названі, зведені, хрещені, молочні матері), діти (рідні, нерідні, названі, зведені, хрещені, молочні), брати та сестри (рідні, двоюрідні, троюрідні, нерідні, названі, зведені, молочні), чоловік чи дружина, дід і баба, свати, свояки, куми тощо.

Рідні мати і батько пов’язані з дитиною не лише кровною спорідненістю, а й соціальною, яка встановлюється внаслідок виконання ними певних соціальних функцій (догляд, виховання, навчання). Кров-

ною спорідненістю людина пов'язана лише з однією жінкою-матір'ю ("рідною матір'ю") і одним чоловіком-батьком ("рідним батьком"). Однак практично всі соціальні функції батьків, а також частково біологічні функції матері могли виконувати люди, не пов'язані з дитиною кровними зв'язками. Як свідчать етимологи, поняття "рідний" виникло порівняно пізно, для первісних народів і потестарних суспільств набагато вагомішими були соціальні функції матері і батька, аніж біологічні. Уточнення біологічної спорідненості в окремому терміні ("рідний") пов'язано з розвитком інституту успадкування.

Для дослідження цього типу спорідненості надзвичайно важливим є вивчення імен спорідненості, тобто слів, за допомогою яких зверталися до тих чи інших родичів. Цікаво, що член традиційного суспільства міг за своє життя називати "матір'ю" і "батьком" цілу групу людей: рідних батьків, нерідних батьків, свекрів, тестів, молочну матір, хресних батьків. Так само "братами" і "сестрами" кликали або називали не лише рідних братів і сестер, а й напіврідних, зведених, двоюрідних, троюрідних, молочних братів тощо. Імена спорідненості відображають набагато давніший стан справ, аніж терміни спорідненості, вони зберегли в собі знаки колективної відповідальності батьків за дітей, дітей за батьків, братів і сестер між собою тощо.

Так, наприклад, ім'я спорідненості "мама" (вокатив "мамо") вживався по відношенню до нерідної матері (термін спорідненості "мачуха"). Недаремно кажуть: не та мати, що породила, а та, що виходила. Навіть якщо мачуха чи вітчим погано виконували свої соціальні функції матері і батька, вони все одно номінативно були матір'ю і батьком на основі тотожності "дружина мого батька є моєю матір'ю"; "чоловік моєї матері – мій батько". Нагадавши собі те, що в давні часи дуже цінувалися в жінці не її біологічні функції матері, а саме соціальні, наведемо приклад із практики первісних народів. "Мати-годувальниця важливіша, аніж мати-родителька. На острові Манус дві жінки сперечалися про те, хто з них мати дівчинки. Одна говорила: "Я – її мати, я її народила". Інша заперечувала: "Я – її мати, я її удочерила і з тих пір годувала і виховую". Присутні при суперечці винесли рішення на користь другої жінки: мати – та жінка, яка годує і виховує"¹².

Близькою родичкою вважалася молочна мати. Практично вона виконувала важливу біологічну функцію матері, а крім того, у випадку, якщо рідна мати дитини померла, ще й соціальні функції – догляду, виховання, навчання. У пізньому традиційному суспільстві вигодовування дитини власним молоком цінувалося дуже високо і часто прирівнювалося за значимістю до кровної спорідненості. Між жінкою-годувальницею і дитиною встановлювалася спорідненість типу "мати-дитина", а молочний і рідний сини годувальниці вважали один одного "братами".

Ряд важливих соціальних функцій виконували і духовні батьки (хрещена мати і батько). На них покладалася моральна відповідальність за вчинки своїх похресників. Вважалася, що за погану поведінку дітей Бог карає хресних матір і батька¹³.

Як бачимо, родинне коло в баченні етнографа є інакшим, аніж мовознавця чи правника. Воно включає в себе не лише осіб, пов'язаних між собою кровними зв'язками і свояцтвом, а й тих людей, які виконують певні соціальні чи біологічні родинні функції по відношенню один до одного.

Однак родинним колом мережа зв'язків спорідненості патріархального села не перекривається. Відповідно до статево-вікової стратифікації, обов'язково притаманної традиційному суспільству, в селі функціонують соціальні групи, які об'єднані не навколо родини, а витворені на базі статево-вікових груп, які більшою чи меншою мірою зорганізовані за принципом родинної спорідненості. До цього типу спорідненості (яка, як ми зазначали, отримала назву "фіктивної") зараховують певні соціальні групи (зокрема, парубочі і дівочі громади, церковні братства і сестринства), усередині яких вживаються імена спорідненості ("брат", "сестра", "батько", "мати"), а також дотримуються етикетні норми та соціальні функції, подібні до родинних.

Узяти, скажімо, молодіжну сільську громаду. В осінньо-зимовий період молодь збиралася на вечорниці в хаті вдови, "московки" або ж бездітної незаможної сім'ї. Власників хати називали "вечорнична мати", "вечорничний батько"¹⁴. Наш сучасник побачить в називанні "матір'ю" власниці хати, де відбуваються вечорниці, не більше, ніж метафору. Проте етнограф добре знає, що така жінка на час проведення вечорниць тимчасово перебирала на себе ряд функцій "справжньої" матері, зокрема, догляд, виховання, навчання тощо. А головне, вона виконувала надзвичайно важливу функцію, яка в українській сільській сім'ї була значною мірою табуїтована, а саме функцію сексуального виховання, яке включає в себе не лише надання необхідної для майбутнього сімейного життя інформації про статеві стосунки, а й освоєння норм соціальних гендерних взаємовідносин, ознайомлення з різною сімейною практикою і традиціями тощо.

Як свідчать етнографічні та лінгвістичні матеріали, власне соціальна спорідненість передуює біологічній (кровній) спорідненості. Тож вивчення її лишається актуальним і досі.

Крім того, треба виділити ще такий тип синхронічної спорідненості, як ритуальна спорідненість. За назвою можна зрозуміти, що мова йде про те, що зв'язки спорідненості гуртуються навколо того чи іншого ритуалу, свята (весілля, родини, календарний обряд тощо). Цей тип спорідненості займає особ-

ливе положення у сільській “павутині” спорідненості і водночас є перехідним моточком між родиною і власне соціальною спорідненістю. Наприклад, баба-пупорізка, яка приймає роди у роділлі і є головною виконавицею родильного обряду, стає неформальним членом родини. Її відвідують на свята гінки і діти, обдаровують подарунками, кличуть у гості тощо. Етнографами зафіксоване вживання слова “баба” саме як терміна спорідненості, а не лише як соціоніма. Так у с. Бехи на Коростенщині український етнограф В.Кравченко записав, що “не годиться бабувати у невістки, бо з ними сваряться, а гріх сваритися бабі з онукою”¹⁵. Тобто породілля ставала “онукою” акушерці (“бабі”). До родинно-обрядового виду спорідненості належать й весільні чини – “посаджена мати”, “посаджений батько”, “брати”. Посаджена мати і посаджений батько в класичному варіанті українського весільного обряду з’являються лише на “сирітському весіллі”¹⁶. Адже шлюб не може бути дійсним без юридичної акції “благословення батьків”, тобто без санкції шлюбу батьками. Соціально-юридичні функції батьків у цьому випадку покладаються на близьку особу (хресну матір, хресного батька, дядька¹⁷).

Якщо згаданий вид ритуальної спорідненості більше пов’язується з родинним типом, то дівочі кумлення на Зелені свята більше пов’язуються з дівочими, парубочими громадами, що зорганізовані за принципом спорідненості.

Не варто лишати поза увагою ритуальний тип спорідненості. Він є настільки ж реальним, як і будь-який інший. Особливістю календарно-обрядового виду спорідненості є тимчасовість: він є дійсним лише в межах певного календарно-обрядового періоду. Однак варто пам’ятати, що в цьому короткому часовому відрізку, він є більш вагомим для особи, аніж, скажімо, зв’язки з далекою, а часом навіть і близькою родиною. Адже, в “ритуальному”, “святковому” часі відміняються всі табу і обов’язки, притаманні буденному часу.

Родинно-обрядова спорідненість між “бабою” (акушеркою) і “онукою” (породіллею) є тривалою, однак контакти, як правило, реалізуються в певні визначені народним календарем дні “ритуального”, “святкового” часу.

Як бачимо, якщо генеалогія як система вертикальної, діахронічної спорідненості уподібнюється до дерева, то система горизонтальної, синхронічної спорідненості може уподібнитися до “павутини”, тобто мережі, що “обплітає” певний соціум. Мережа спорідненості традиційного українського села відзначається відсутністю ієрархічності, пріоритетності будь-якого типу чи виду спорідненості, необмеженістю. Практично в кожному селі всі люди або принаймні всі сім’ї пов’язані між собою цією мережею.

Дуже умовно і обережно можна виділити певні типи і види спорідненості. Принцип виділення типів і видів базується на функціональному підході. Якщо спорідненість виявляється в родинному колі, якщо родичі групуються навколо певної родини, – то це можна вважати родинним типом спорідненості. Усерєдині родинного типу можна виділити сімейний вид (родичі гуртуються навколо нуклеарної сім’ї) і родинний вид (охоплює значне коло “кровних” родичів, свояків, кумів, родичів і кумів своїх кумів, похресників і т.д.). Якщо спорідненість виявляється у колі позародинному (для молоді “на вулиці”), навколо певної громади, братства, сестринства тощо, – то це будемо вважати громадським або власне соціальним типом спорідненості. Хоча, природно, ми враховуємо певну умовність термінів, адже родинні зв’язки є також соціальними; крім того, дуже важко “намацати” межу – де закінчуються родинні зв’язки і починаються власне соціальні або громадські. Про це свідчить вживання термінів спорідненості на позначення власне соціальної спорідненості. Але саме ця дифузійність і є головною ознакою мережі зв’язків спорідненості, тож не можна вимагати від пропонованої класифікації (як, до речі, і від будь-якої іншої) чіткого розмежування. Проміжним між родинним і власне соціальним типами спорідненості є ритуальний тип. Якщо календарно-обрядовий вид спорідненості тяжіє до власне соціальної (громадської) спорідненості, то родинно-обрядова спорідненість – до власне родинної. Певною абстракцією, на перший погляд, видається “земляцтво”. Однак згадаймо, що зустрівши на вулиці міста односельчанина, людина кидається до нього, як до найближчого родича; “земляки” гуртуються на “чужині” в окремі громади. Вирази типу “це мій земляк”, “ми з одного села”, “ми жили на одній вулиці”, “ходили до одної школи”, “це мій сусіда” – характеризують не просторовий аспект, а аспект саме спорідненості за місцем народження і проживання. Земляцтво як тип територіальної спорідненості охоплює в традиційному суспільстві усю громаду (наприклад, село), однак є актуальним не всередині неї, а поза нею, тобто найсильніше виявляється “на чужині”.

Отже, вивчення системи спорідненості традиційного суспільства у синхронічному ключі є набагато пліднішим, аніж в діахронічному, генеалогічному, тож потребує пильнішої уваги дослідників.

¹Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. – К.,1997. – С. 231.

²Див. Кравченко В. Збірка етнографічних матеріалів: Звичаєве право в с. Бехах на Коростенщині (1928 р.) // Ф. 15 – 3, од.зб. 159, арк. 10 – 11.

³Листова Т.А. Кумовья и кумовство в русской деревне // СЭ. – 1991. – №2. – С.37 – 52.

⁴Сироткін В. Побратимство і кумівство // Українці. – Т.1. – С. 365.

⁵Права, за якими судиться... С. 231 – 233.

⁶Цивільний кодекс України // Українське право. – 1999. – №1. – С.441 – 442.

⁷Там само. – С. 442.

⁸Там само. – С. 523.

⁹Права, за якими судиться... – С.228.

¹⁰Див. зокрема, Трубачев О.Н. История славянских терминов родства. – М., 1959; Бурячок А.А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові. – К., 1961.

¹¹Бутинов Н.А. Типология родства // Проблемы типологии в этнографии. – М., 1979. – С. 66 – 74.

¹²Бутинов Н.А. Типология родства. – С.70.

¹³Листова Т.А. Кумовья и кумство в русской деревне. – С.47.

¹⁴Див. Сержпутовский А.К. Жизнь молодежи и брак в с. Лоски Кролевецкого уезда Черниговской губернии (1910 р.) //ИМФЕ, Ф 1 – 5, од. зб. 397, арк. 2 – 7.

¹⁵Кравченко В. Збірка етнографічних матеріалів // ІМФЕ, Ф 15 – 3, од. зб. 158, арк. 150.

¹⁶Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди. – К., 1988. – С.39.

¹⁷Про заміну батьків на весіллі дядьком співається в ряді весільних пісень. Див.: Весільні пісні. – Т.2. – К.,1981. – С. 555.

